Lidia PRISAC

REFUGIAȚI ARMENI DIN BASARABIA PESTE PRUT (1940/1944)

Preliminarii. Chiar dacă au fost publicate numeroase studii şi culegeri de documente consacrate celui de-al Doilea Război Mondial şi evenimentelor care au marcat problema raptului Basarabiei[1], reabilitarea anumitor subiecte rămâne a fi totuşi un deziderat. Bunăoară, în acest context, se înscrie şi chestiunea refugiaţilor din teritoriile anexate la URSS. Deşi în lucrări au fost relevate diverse aspecte ale refugiului peste Prut a unei bune părţi a populaţiei din Basarabia, Nordul Bucovinei şi Ţinutul Herţa[2], constatăm faptul că o abordare axată pe exodul diferenţiat al persoanelor după criteriul etnic, mai ales raportat la o anumită (micro)comunitate naţională/etnică, lipseşte.

Prin urmare, studiul pe care îl propunem are în vizor problematica refugierii peste Prut (în România), în condiţiile în care Basarabia era supusă agresiunii militare din partea URSS atât în 1940, cât şi în 1944, a exponenţilor comunităţii armene. Demersul ştiinţific vine să scoată în evidenţă diminuarea vădită a elementului armean în spaţiul dintre Prut şi Nistru în perioada celei de-a doua conflagraţii mondiale, precum şi surparea continuităţii fizice a armenilor în regiune, legăturile dintre armenii care au populat acest teritoriu până la 1940/1944 şi după, fiind întrerupte.

În corespundere cu abordarea *microistoriei*[3], studiul a fost elaborat în baza literaturii de specialitate, a unor secvenţe privind exodul

---

[1] Printre cele mai recente lucrări se înscriu: Mariana S. Ţaranu, *Represiunea si rezistenţa din RSSM în perioada primei ocupaţii sovietice, 1940-1941*, Chisinau, Lexon-Prim, 2021, 416 p.; *Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei, Nordului Bucovinei şi Ţinutului Herţa – 1940 (Studiu şi culegere de documente)*, îngrijită de Mihai Taşcă, Wolfram Niess; coord: Vasile Şoimaru, Chişinău, Cartea juridică: Serebia, 2015, 1044 p. Vezi şi: Ion Şişcanu, *Raptul Basarabiei*, Chişinău, AgoDacia, 1993, 175 p.

[2] Ion Şişcanu, *Refugiaţii din Basarabia şi nordul Bucovinei la 1940*, în „Revista de Istorie a Moldovei", 1993, nr. 4 (12), pp. 28-33.

[3] Concept dezvoltat de un grup de istorici moderniști italieni (Giovanni Levi, Carlo Ginzburg şi alţii) reuniţi în jurul revistei *Quaderni Storici* şi colecţiei de lucrări *Microstorie* începând cu anii 1980. Vezi: C. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia, N. Offenstadt (coord.), *Historiographies. Concepts et débats*, vol. I, Paris, Gallimard, 2010, pp. 529-530.

refugiaţilor armeni, publicate în presa timpului, precum şi în baza unor documente (in)edite păstrate în instituţiile arhivistice din Republica Moldova, România şi Armenia, cum ar fi – Arhiva Naţională a Republicii Moldova; Arhiva Academiei de Ştiinţe a Moldovei; Arhiva Naţională a Republicii Armenia; Arhivele Naţionale ale României (Filiala Bucureşti); Arhiva Arhiepiscopiei Armene din România şi Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii (CNSAS) din România. Lucrarea, totodată, se bazează pe mărturiile orale, extrase din dialogul purtat cu persoane de origine armeană refugiate în România.

Armenii din Basarabia sub conducere românească: date generale. Atunci când Armata Română a intrat în Basarabia în ianuarie 1918, mulţi armeni care erau mari latifundiari de pământ s-au bucurat considerând-o un factor de ordine în raport cu rebeliunile şi anarhia instalate în regiune pe parcursul anului 1917[1].

La recensământul general al populaţiei, efectuat la 29 decembrie 1930, populaţia de origine armeană continua să formeze în Basarabia o comunitate aproape în totalitate urbană, dintre cei 1 509 armeni înregistraţi în spaţiul dintre Prut şi Nistru[2], 1 180 erau amplasaţi în mediul urban, iar restul, doar 329, în cel rural. Cei mai mulţi armeni erau localizaţi în judeţele Lăpuşna (583), Cetatea Albă (407) şi Bălţi (242).

Chişinăul, în raport cu restul oraşelor Basarabiei, era cel mai atractiv, aici fiind concentrat cel mai mare număr de armeni – 490 de persoane[3]. De specificat faptul că începând cu anii 1930, datorită în exclusivitate imigrării din zonele rurale, sporeşte numărul populaţiei oraşelor[4]. În acest context, mulţi armeni din mediul rural cer să fie trecuţi în acte în mediul urban. De exemplu, în 1932 Gheorghe Ohanovici solicita să fie mutat din comuna Rezeni, judeţul Lăpuşna în or. Chişinău[5]. Un alt caz ţine de familia Panichianţ, constituită din cinci membri, care

---

[1] Lidia Prisac, Ion Gumenâi, *Armenii din Basarabia in contextul Marii Uniri*, în „Historia est Magistra Vitae: Valori, paradigme, personalităţi: In honorem profesor Ion Eremia", Chişinău, Biblioteca Ştiinţifică Centrală „Andrei Lupan" (Institut), 2019, pp. 548-549.

[2] *Recensământul general al populaţiei României din 29 decembrie 1930*, vol. II: Neam, Limbă maternă, Religie, Bucureşti, 1938, pp. XXIV, XXXV, XXXVII.

[3] Vezi şi: *Arhivele Naţionale ale României* (în continuare ANR), F. Siruni, d. 310, f. 45.

[4] Keith Hitchins, *România, 1866-1947*, Bucureşti, Humanitas, p. 384.

[5] *Arhiva Naţională a Republicii Moldova* (în continuare ANRM), F. 769, inv. 5, d. 3877, ff. 1-13.

s-a stabilit cu traiul, în anul 1933, de la Bălţi la Chişinău[1]. În martie 1938 şi Mitridat Muratov (preşedintele Comitetului Naţional al Armenilor din Basarabia – NACOBA[2]) împreună cu familia, constituită din soţia Ana şi fiica Mariana, solicita autorităţilor să-i fie efectuate formele de mutare din s. Roşu, judeţul Cahul în oraşul Chişinău[3].

Spre deosebire de alte grupuri etnice, armenii erau suficient de cultivaţi[4]. Cu excepţia unui număr redus de armeni, la Bălţi şi Soroca, de rit armeano-catolic, majoritatea armenilor din Basarabia erau armeano-gregorieni.

În cursul încadrării Basarabiei în sistemul României întregite, armenii au trebuit treptat să promoveze poziţii de loialitate faţă de autorităţile statului român şi să renunţe la tendinţele revanşarde şi iredentiste de revenire a spaţiului dintre Prut şi Nistru la o Rusie fără bolşevici[5]. O calitate a armenilor din Basarabia, aşa cum menţiona într-un raport adresat Guvernului Republicii Democrate Armenia încă la începutul perioadei interbelice[6], membru şi preşedinte al Secţiunii cultural-educative al NACOBA, Arutiun Tumanian, era capabilitatea deosebită de adaptare a acestora „la condiţiile de viaţă ale altor popoare”. Acesta era convins că „armenilor din Basarabia le va reuşi să găsească

[1] *Ibidem*, d. 3984, ff. 1-5.
[2] Lidia Prisac, *Comitetul Naţional al Armenilor din Basarabia: context, scop, activitate (1918-1925)*, în „Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare”. Conferinţa ştiinţifică internaţională, Ediţia a IX-a. Programul şi tezele comunicărilor, 30-31 mai 2017, Chişinau, IPC, 2017, p. 78.
[3] *ANRM*, F. 679, inv. 5, d. 3711, ff. 1-4.
[4] Vezi: Lidia Prisac, *Instruirea armenilor din Basarabia ţaristă (1812-1917)*, în „Orizonturi medievale şi moderne în istoria românilor (economie, societate, politică, cultură şi istoria ştiinţei). În onoarea profesorului Demir Dragnev”, Chişinău, Biblioteca Ştiinţifică Centrală „A. Lupan”, 2016, pp. 462-478.
[5] Lidia Prisac, *Minorităţile naţionale şi Unirea Basarabiei cu Romania. Poziţia comunităţii armene*, în „100 de ani de la Unirea Basarabiei cu România. Rolul şi contribuţia lui Alexandru Marghiloman”. Volumul sesiunii de comunicări ştiinţifice, Buzău, 22-23 martie 2018, Buzău, Mad Linotype, 2018, pp. 62-63; Лидия Присак, *Этнические меньшинства на периферии империи – армяне Бессарабии накануне и после революционного системного кризиса в России* в Материалы международной научно-практической конференции (г. Уфа, 1-4 июня 2020 г.) «Политические, социально-экономические и межэтнические процессы в пограничных регионах России в XVI – начале XX вв.», Отв. ред. Р.Г. Буканова, Уфа: Мир печати, 2020, с. 328-336.
[6] Lidia Prisac, Ion Gumenâi, *op. cit.*, pp. 554-556.

limbă comună şi cu românii, unii dintre ei, chiar de la început, ajutându-i pe aceştia să «aducă pacea» în regiune”[1].

Chiar dacă „la început s-au arătat ostili faţă de cerinţele autorităţilor române de-a trece timp de trei luni la limba română şi de a depune jurământ de credinţă faţă de Regele şi Constituţia României, o parte dintre avocaţii armeni au continuat să activeze în aceleaşi judecătorii, deşi între timp acestea au fost românizate. Totodată, profesorii de origine armeană care predau la gimnazii au început să ducă orele fără probleme în limba română[2].

Reforma agrară, implementată din 1921 în Basarabia, mai radicală în raport cu celelalte regiuni ale României, a determinat exproprierea proprietăţilor de peste 100 ha de pământ a unor importanţi latifundiari armeni[3]. În pofida acestui fapt, la scurt timp, moşierii şi oamenii de afaceri armeni şi-au orientat îndeletnicirile în albia altor strategii de supravieţuire economică, iar funcţionarii armeni din Basarabia şi-au reluat activitatea, adoptând tactici de reprofilare. Astfel, a fost constituită societatea pe acţiuni „Import” care a început să primească mărfuri din Salonic (Grecia), a fost deschisă Fabrica de Tutun „Luceafărul” la care se prelucra tutunul crescut pe terenurile armenilor din Basarabia[4].

Locuind în oraşele Basarabiei, formate în mod preponderent din alogeni[5], o parte dintre armeni deţineau importante întreprinderi şi afaceri comerciale. La Bălţi, de exemplu, proprietarul Mardirasevici deţinea o cofetărie cu şase angajaţi[6]. Tot la Bălţi erau „numeroase familii

---

[1] *Arhiva Naţională a Republicii Armenia* (ANRA), F. 200, inv. 1, d. 816, ff. 12 verso-13, 17-17 verso.

[2] *Ibidem*, f. 16 verso.

[3] Spre exemplu în judeţul Bălţi din 103 moşieri, 11 erau armeni. După cum urmează: Antonovici Anton Bogdanovoci (2 458,75 desetine), Demianovici Grigorii Antonovici (1 891 desetine), Ohanovici Pavel Grigorievici (484 desetine), Alaci Donic Semionovici (526,75 desetine), Alaci Karabet Semionovici (526,75 desetine), Alaci Hristofor Semionovici (526,75 desetine), Alaci Sarchis Hristoforovici (2531,75 desetine), Muraciov Feodor Kirilovici (611,75 desetine), Popovici Aron Sarchisovici (1 644 desetine), Popovici Stepan Karabetovici (200 desetine), Popovici Stepan Karabetovici (200 desetine). Vezi: *Arhiva Academiei de Ştiinţe a Moldovei*, Fondul (11) personal al acad. N.V. Berezneacov, inv. 1, d. 154, ff. 11-13.

[4] Lidia Prisac, Ion Gumenai, *op. cit.*, p. 555.

[5] *Buletinul demografic al României*, IX, nr. 3, martie 1940, p. 107; Ioan Scurtu, Liviu Boar, *Minorităţile naţionale din România 1918–1925*, Bucureşti, Editura Arhivelor Naţionale din România, 1999, p. 11.

[6] *Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii (CNSAS) din România* (în continuare ACNSASR), d. 011788 – Starea de spirit a populaţiei (decembrie 1942–iunie 1943), ff. 81-82.

armeneşti” care deţineau „situaţii materiale [...] frumoase” şi aveau „o influenţă benefică în dezvoltarea comunităţii din oraş. Aici locuia familia Focşăneanu, cu proprietăţi rurale şi urbane”. Prin aportul bănesc al acesteia au fost „trimişi la studii, în străinătate, mulţi tineri armeni din Bălţi”. Prin „acelaşi sprijin, au fost înzestrate (şi) multe fete sărace”. O altă familie importantă din Bălţi a fost cea a Lusahanovicilor. Seniorul familiei, prin aducerea unor arhitecţi şi specialişti din străinătate, „a contribuit la ridicarea bisericii şi înzestrarea ei cu odoare scumpe din aur şi argint”[1].

La Cetatea Albă, Ivan Asvadurov retrăgându-se de la Odesa după revoluţia rusă, a ridicat o moară cu valţuri de patru etaje dotată cu utilaje moderne aduse din Germania. Pentru ca să funcţioneze în baza curentului electric, chiar lângă moară, acesta a construit şi o uzină electrică proprie. Curentul electric nu era consumat doar de moară, ci şi de o brutărie modernă mecanizată, ridicată de acelaşi Asvadurov, unde pâinea pe care o vindea cu marca ,,Sănătatea” se cocea pe vatra electrică. Tot el a introdus iluminatul electric în oraş, oferind, o perioadă, curent gratuit primăriei. Treptat, de la uzina lui Asvadurov, locuitorii oraşului şi-au tras curent electric în case, astfel încât în scurt timp mai tot oraşul beneficia de iluminatul electric. Făina pe care o livra în toată ţara era de mai multe sorturi, iar pe cea pe care o exporta era la mare apreciere peste hotare. Spre exemplu, în Polonia era vândut sortul de făină ,,Prima Lux” cu 14,5 lei/kg franco[2].

Pe lângă moară şi uzină, folosind resursele piscicole din regiune, Ivan Asvadurov mai avea şi o fabrică de conserve de peşte. În centrul oraşului avea un rând de case unde erau închiriate spaţii comerciale. Era vestitit şi prin generozitatea sa, construind un gard de circa 200 m din grilaj de fier pentru Biserica armeană din localitate şi suportând costurile reparaţiei acesteia, salariile clerului etc. Totodată, susţinea la studii câte un student talentat din oraş, iar la absolvirea acestuia avea grijă de următorul[3].

De remarcat că printre armenii din Basarabia erau arhitecţi şi ingineri – Iosif Chircorov şi Aslan Hacokianţ la Chişinău; avocaţi – Gh.

---

[1] Eugen Panighianţ, *Armenii din Basarabia (3)*, în „Ararat”, publicaţie a armenilor din România, 1991, anul II, nr. 7(13), p. 8.
[2] Vezi: Arpiar Sahaghian, *Familia Asvadurov. Oameni din Cetatea Albă*, Disponibil la: http://www.araratonline.com/familia-asvadurov/ (accesat: 12.01.2022).
[3] *Ibidem*.

Ohanov şi Mitridat Muratov la Chişinău, Grigore Sadovici la Bălţi, Calust Asvadurov la Cetatea Albă; medici – Serghei Barhudarov şi Ion Gulhandanian la Chişinău, în alte oraşe – D. Bagdasar, Grigore A. Zaharov, Andreas B. Popovici; moşieri şi agricultori – Carp Chircorov la Chişinău, Carapet Bagdasarov la Orhei, Iacob Marcarov la Bălţi etc.[1].

Aproape în întreaga perioadă în care Basarabia a ţinut de România, reprezentanţii minorităţii armene au trebuit să lupte pentru ca bunurile Ogrăzii Armeneşti, moştenire a perioadei ţariste, să nu le fie expropriate, fapt care aşa şi nu le-a reuşit – comunitatea pierzând în 1932, aproape în totalitate, proprietăţile materiale ale Ogrăzii Armeneşti[2].

Chiar dacă integrarea armenilor în România interbelică s-a făcut într-un mod liniştit, cei din Basarabia au resimţit o anumită marginalizare sub impactul centralizării, diminuându-li-se veniturile de întreţinere a bisericilor armeneşti în regiune şi fiindu-le, într-un fel, limitat dreptul la învăţământul în limba maternă prin desfiinţarea instituţiilor proprii de învăţământ[3] sub pretextul că acestea ar fi servit intereselor populaţiei rusolingve din regiune[4]. Cu toate acestea, împrejurările descrise nu au alimentat sentimentele revizioniste ale armenilor din Basarabia. Invers, aceştia au căutat să se adapteze noilor împrejurări. Strategiile adoptate erau condiţionate şi de necesitatea ajutorării refugiaţilor armeni, cca 30 000, ajunşi în România după

[1] *ANR*, F. Siruni, d. 248, ff. 240, 245, 246, 251-253, 284.

[2] Lidia Prisac, *Exproprierea Ogrăzii Armeneşti din Chişinău (1922-1932)*, în „Identităţile Chişinăului". Materialele conferinţei ştiinţifice, 1-2 noiembrie 2018, ediţia a V-a, Chişinău, Arc, 2019, pp. 230-240; Lidia Prisac, *Ograda armenească din Chişinău (1813-1922)*, în „Identităţile Chişinăului". Materialele conferinţei ştiinţifice, 19-20 octombrie 2017, Ediţia a IV-a, Chişinău, Arc, 2018, pp. 161-171.

[3] „Şcoala [...] s-a închis pentru că sistemul de învăţământ românesc avea nevoie de o şcoală unitară. Toate şcolile particulare s-au închis...". *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac. Vezi şi: Lidia Prisac, *Din istoria liceului particular mixt armenesc din Chişinău (1918-1925)*, în „Наука, образование, культура, международная научно-практическая конференция", 2 т., Комрат, 2015, pp. 205-209.

[4] În Chişinău „viaţa comunităţii trece printr-o criză, care n-are la bază nici un motiv serios [...]. E o eroare de a întreţine sub numele *Liceul Armean*, o şcoală unde majoritatea elevilor sunt departe de a fi armeni. Singurul remediu ar fi înlocuirea acestui liceu cu o şcoală primară în care copiii să înveţe armeneşte şi româneşte. Comunitatea ar trebui să acorde burse absolvenţilor acestei şcoli pentru ca ei să-şi poată continua studiile secundare [...]". Vezi: *Corespondenţă*, în „Ararat", revistă lunară, 1925, anul II, ianuarie, nr. 7, p. 8.

genocid şi sovietizare[1]. Potrivit datelor de arhivă, „[...] majoritatea populaţiei armene (a se citi, refugiate) a avut o atitudine ostilă din cauza legilor existente discriminatorii (care nu le dădea posibilitate, celor veniţi, să intre în câmpul muncii, fiind şicanaţi cu chestiuni de siguranţă în legătură cu actele lor, care de obicei trezeau suspiciuni), însă, pornind de la ideea că, totuşi, ei erau «toleraţi» în România, aceştia nu-şi manifestau făţiş sentimente potrivnice”[2].

În anii care au urmat crizei economice mondiale, dar şi degradării regimului democratic prin ascensiunea forţelor dictatoriale[3], armenii s-au supus exigenţelor existente înregistrând o integrare tot mai profundă în viaţa social-politică şi economică a României.

Teama şi ameninţarea permanentă de ingerinţa sovietică în treburile statului român prin organizarea acţiunilor subversive, în special la Tatar Bunar[4] şi pe linia Nistrului[5], a mărit suspiciunea autorităţilor faţă de reprezentanţii comunităţilor naţionale. Evreii erau primii pe lista „duşmanilor”, urmaţi de restul, inclusiv, armeni, care erau în contact direct cu aceştia, având afaceri sau deţinând anumite capitaluri financiare în comun, cazuri destul de frecvente, de altfel[6]. De exemplu, dintr-o notă informativă aflăm că avocatul şi ajutorul primarului oraşului

---

[1] Vezi: Lidia Prisac, *Exodul armenilor după genocid şi sovietizare în România regală (1915/1918-1924)*, în „The 1st Annual Kurultai of the Endangered Cultural Heritage – AKECH 2018”, Constanţa, 2018, pp. 85-99; Lidia Prisac, Ion Valer Xenofontov, *Genocidul, refugiaţii armeni şi România Mare (1918-1940)*, în „Akademos”, revistă de știință, inovare, cultură și artă, 2017, nr. 3 (46), pp. 103-112.

[2] *ANR*, F. 43, d. 11, f. 22.

[3] *Minorităţile naţionale din România, 1931-1938. Documente*, București, Arhivele Naţionale ale României, 1999, p. 7.

[4] Vezi: Olga Schroeder-Negru, *Rebeliunea de la Tatar Bunar din 1924. Germanii basarabeni între anti-bolşevism şi patriotism românesc*, în „Istoria între știință și școală – perioada interbelică în Basarabia. Studii, materiale, surse, sugestii”, Ștefan Ihrig, Vasile Dumbrava ș.a., Chișinău, Cartdidact, 2008, pp. 85-92; Alberto Basciani, *Dificila Unire. Basarabia şi România Mare, 1918-1940*, Chişinău, Cartier, 2018, p. 220; Francesco Guida, *România în secolul XX*, Chișinău, Cartier, 2019, pp. 118-121.

[5] Lidia Prisac, *Problema emigrării armenilor peste Nistru în România interbelică în documentele Arhivei Naţionale a Republicii Moldova*, în „Istorie, Cultură şi Cercetare”, Deva, Editura Cetatea de Scaun, 2017, vol. II, pp. 172-188.

[6] Exista şi un banc cu referire la acest subiect – „la căpătâiul unui armean muribund s-au strâns toate rudele. Acesta i-a povăţuit să se roage pentru evrei, la care cei adunaţi l-au întrebat, de ce? Acestea le-a zis că în cazul în care va fi nimicit ultimul evreu, atunci se vor apuca de capul armenilor”. *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

Bălţi[1], de origine armeană – Grigore Sadovici[2], a cărui tată, Ştefan Sadovici, a reprezentat judeţul Bălţi în Senatul României, făcând parte dintr-o veche familie de armeni din Basarabia[3], „se afla în relaţii comerciale cu mai mulţi evrei printre care şi unul Zelţer, originar din Bălţi, stabilit, între timp, la Bucureşti. Pe numele său, acesta acoperea mai multe firme cu capitaluri evreieşti, fapt cunoscut atât de întreaga populaţie a oraşului Bălţi cât şi de mai mulţii evrei din or. Iaşi de care Sadovici era considerat om inteligent întrucât în afară că era ajutor de primar, avocat şi moşier mai poseda şi un magazin în Bucureşti în combinaţie cu acest evreu Zelţer”[4].

Vara anului 1940. Revendicarea teritoriilor româneşti de către URSS. Primul exod al armenilor din Basarabia peste Prut. Perspectiva unei invazii sovietice la aproape un an de la declanşarea celui de-al Doilea Război Mondial s-a resimţit şi în Basarabia. Zvonul că sovieticii au trimis în Siberia toate persoanele care au fugit din Rusia începând cu 27 februarie 1917 din teritoriile revenite sovietelor, după 17 septembrie 1939, ajunse-se şi-n teritoriul dintre Nistru şi Prut, îngrijorând toate categoriile sociale şi comunităţile etnice ale provinciei. Drept rezultat, persoanele înstărite au căutat să-şi vândă averile şi să plece în vechiul Regat[5]. Observaţii de acest gen se regăsesc în în diferite rapoarte oficiale inclusiv cu referire la minorităţile etnice, armenii ne făcând o excepţie. Spre exemplu, Arpiar Sahaghian, născut în 1933 la Cetatea Albă şi martor ocular al acelor evenimente, relatează faptul că „unii au venit [la Bucureşti] încă în 1939 şi au pregătit locul

[1] Înainte de 1940, în fruntea treburilor gospodăreşti din Bălţi se afla Teodor Ardeleanu, căsătorit cu o armeancă. Vezi: Eugen Panighianţ, *Armenii din Basarabia*, în „Ararat”, publicaţie a armenilor din România, 1991, anul II, nr. 5(11), p. 6.

[2] Urmaşii acestui Sadovici, în urma exodului din Basarabia, s-au stabilit în România. Prof. Tamara Cazacu din Craiova, scria ziarului Ararat că este născută la Bălţi, într-o familie denumită Sadovici. Vezi: Eugen Panighianţ, *Armenii din Basarabia (3)…*

[3] Eugen Panighianţ, *Armenii din Basarabia*, …

[4] *ACNSASR*, d. 011788 – Starea de spirit a populaţiei (decembrie 1942-iunie 1943), ff. 73-74.

[5] Taşcă, Wolfram Niess, *De la războiul psihologic la ocupaţie. Unele observaţiuni privitoare la starea de spirit a populaţiei basarabene şi bucovinene în ajunul invaziei sovietice, 1939–1940*. În: „Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei, Nordului Bucovinei şi Ţinutului Herţa – 1940…”, pp. LIII-LVI.

pentru sosire, cumpărând, apartament[e], şi chiar începând o activitate, [cum a fost cazul] avocatului Calust Asvadurov”[1].

De specificat faptul că reprezentanţii grupurilor naţionale cu stare materială bună erau împotriva „extinderii” URSS, ceilalţi însă, care aveau o situaţie precară, aşteptau începerea unei acţiuni din partea sovieticilor pentru ocuparea Basarabiei, în credinţă că şi situaţia lor se va îmbunătăţi.

Când, în urma notelor ultimative din iunie 1940, administraţia şi Armata Română au trebuit să părăsească Basarabia[2], a existat şi un număr restrâns de armeni care i-a însoţit. Potrivit înştiinţărilor ultimative, evacuarea Basarabiei urma să se încheie timp de patru zile, principalele oraşe – Chişinău, Cernăuţi şi Cetatea Albă, urmând să fie predate autorităţilor sovietice pană la 28 iunie 1940, ora 20.00[3]. Căile ferate erau destinate în special materialelor şi mijloacelor mai importante evacuate (arhivă, tehnică militară, instalaţii, depozite, utilaje etc.). Deplasarea militarilor şi civililor urma să se efectueze cu alte trenuri[4].

Funcţionarii veniţi din regat au plecat peste Prut începând cu data de 26 iunie. Localnicii, inclusiv funcţionarii, nu au primit de la nimeni nicio înştiinţare. Majoritatea persoanelor din partea locului au aflat despre cedarea Basarabiei de la preotul din localitate. Cu referire la acest aspect, Arpiar Sahaghian aminteşte că: „primul refugiu a fost foarte rapid şi discret pentru că a ştiut numai prefectul [...], când am aflat noi că doar în 24 de ore trebuia să pleci, cine putea s-o facă atât de rapid?!”[5]. Potrivit Potrivit mărturiilor acestuia „peste Prut au plecat funcţionarii superiori ai administraţiei, bogăţaşii cu mijloace materiale însemnate şi armata. Dintre civili au plecat familii informate care vedeau clar încotro se îndreaptă lucrurile [...]. În 1940 s-au refugiat familiile de armeni care

[1] *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

[2] În numai câteva zile, România a cedat Uniunii Sovietice 50 762 km² cu 4 021 086 ha teren agricol (20,59% din suprafaţa agricolă a ţării); 3 776 309 locuitori, dintre care 53,49% – români, 10,34% – ruşi, 15,30% – ruteni şi ucraineni, 7,27% – evrei, 4,9% bulgari, 3,31% – germani, 5,12% – alţii, procentaj în care intrau şi armeni. Vezi: *Istoria Românilor*, Bucureşti, Editura Academiei Române, vol. VIII, p. 574.

[3] Mariana S. Ţaranu, *op. cit.*, p. 129.

[4] Constantin I. Stan, Alexandru Gaiţa, *Refugiaţi din Basarabia şi Bucovina de Nord la Râmnicu Sărat, Buzău şi Mizil (1940-1941)*, în „Destin românesc”, 1997, nr. 2, p. 73.

[5] *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

aveau ce pierde, adică cei bogaţi, care au fost sunaţi de prefecţi. Ceilalţi au rămas pe loc. Nu ştiau. Noi am aflat, dar ce puteam să facem?!”[1].

În primele ore după ocupaţie, primii refugiaţi din Basarabia ajungeau în România în dimineaţa zilei de 28 iunie la bordul unor şlepuri în Brăila şi cu trenul la Iaşi, iar după-amiază, la Bucureşti, primele trenuri aduceau refugiaţi din Chişinău şi Cernăuţi. Pe parcursul zilei de 29 iunie pe lângă evacuarea cu autovehicule şi căruţe, peste Prut au trecut 80 de trenuri cu refugiaţi[2].

La ora 18:30 pe 28 iunie 1940, din Chişinău nu a mai plecat niciun tren, lăsându-i fără speranţă pe toţi cei rămaşi în gară.

Afluxul de refugiaţi era foarte mare. Potrivit unei note expediate de prefectul judeţului Covurlui, Ministerului Economiei Naţionale pe teritoriul oraşului Galaţi şi împrejurimi se aflau cca 10 000 de refugiaţi sosiţi cu trenul, şlepuri, căruţe sau pe jos. Până la 3 iulie 1940, ora 12:00, când autorităţile sovietice au închis punctele de trecere la frontieră, în România a trecut doar o mică parte din cei care au dorit să se refugieze şi 6 390 persoane reprezentând personalul din administraţie, poliţie şi justiţie. Conform informaţiilor din cei care au reuşit în termen de 5 zile (28 iunie-3 iulie) să ajungă în România de peste Prut erau: 80 000 de ţărani, 24 189 de funcţionari, 11 771 de elevi de liceu, 8 549 de învăţători, 6 200 de muncitori, 2 200 de studenţi, 762 de preoţi, 589 de avocaţi ș.a.[3]. ș.a.[3].

Până la sfârşitul anului 1940, mulţimea celor care se refugiau a crescut şi mai mult. Este greu de ştiut cu exactitate numărul refugiaţilor din Basarabia şi nordul Bucovinei. Totuşi, până la 4 decembrie 1940, Comisariatul pentru refugiaţi a înregistrat 220 500 de persoane[4]. Per ansamblu, în circumstanţele ocupaţiei sovietice din 1940 au părăsit Basarabia[5] cca 300 000[6] de persoane, printre care figurau şi armeni (cu cetăţenie română), aşa cum se poate vedea şi din Anexe. Dintre funcţionarii de rang înalt, potrivit surselor publicate[7], în majoritate erau prefecţi de judeţ, pretori de plasă, inspectori, judecători, primari, inclusiv învăţători şi preoţi.

---

[1] *Ibidem*.
[2] Mariana S. Ţaranu, *op. cit.*, p. 131.
[3] *Ibidem*, p. 133.
[4] Vasile Vasilos, *Ocupaţia sovietică din 1940. Materiale inedite,* Chişinău, Civitas, 1999, p. 12.
[5] Ion Şişcanu, *Refugiaţii din Basarabia şi nordul Bucovinei la 1940..*,
[6] Mariana S. Ţăranu, *op. cit.*, p. 133.
[7] Vezi: *Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei…*

Fluctuaţia s-a datorat faptului că o parte dintre refugiaţi plecau în alte localităţi, acolo unde li se aflau familiile ori aveau rude. Alţii au sosit mai târziu, deoarece autorităţile sovietice, odată instalate, nu le-au permis evacuarea. Aşa se face că tranzitul populaţiei din Basarabia şi Bucovina de Nord a continuat până în primăvara anului 1941[1], doar că deja după formula de repatriere.

Cerere de repatriere depuneau toţi doritorii, atât cei născuţi în Regat, cât şi cei născuţi în Basarabia. De regulă, solicitanţii primeau confirmări de acceptare a repatrierii prin scrisori sau telegrame[2].

Înţelegând că printre persoanele repatriate pe teritoriul României puteau intra şi agenţi infiltraţi, autorităţile române au stabilit un filtru pentru doritorii de a se refugia în Regat eliberând condiţionat acceptul pentru repatriere. Bunăoară, pe 24 august 1940 într-o notă a preşedintelui comisiei mixte de repatriere – Brăila, Oancea, Ungheni, Dornești se anunţa că „nu vor fi admişi să intre în ţară: comunişti notorii, infractori în drept comun, evrei din teritoriile ocupate, străini cu paşapoarte afară de germani şi italieni creştini, nanseniştii doar dacă aveau certificate Nansen româneşti şi sigur urma să se ia în calcul dacă motivul venirii în ţară era unul plauzibil. Repatriaţii care nu erau funcţionari publici sau militari urmau să fie trimişi în grup cu însoţire la Buzău, Mizil şi Râmnicul Sărat. Toţi refugiaţii care intrau prin acel punct urmau să fie interogaţi înainte de a li se permite să plece în restul ţării deoarece o bună parte din cei veniţi erau constrânşi de soviete să spioneze. Trenurile cu refugiaţi nu aveau voie să se oprească la Iaşi sau alte localităţi din Moldova, ci urmau să se îndrepte direct spre Buzău, Mizil şi Râmnicul Sărat[3].

În cazul în care partea română avea suspiciuni referitoare la o persoană sau un anumit grup de persoane, acestora le era refuzat accesul în România[4]. Mai mult chiar, începând cu 28 septembrie 1940 autorităţile române eliberau certificate de repatriere: locuitorilor de origine etnică română, născuţi în Basarabia; locuitorilor de origine rusă sau bulgară, născuţi în Basarabia şi căsătoriţi cu românce originare din Regat doar în cazul în care soţiile lor deja erau în Regat şi locuitorilor de

[1] Constantin I. Stan, *1940. Drama românilor din Basarabia şi Bucovina de Nord*, Buzău, Editura Vega Prod'94, 2006, p. 94.
[2] Mariana S. Ţaranu, *op. cit.*, p. 145.
[3] *ACNSASR*, d. 008901 – Cetăţeni români şi de altă cetăţenie refugiaţi din Basarabia în România, ff. 64-65.
[4] Mariana S. Ţaranu, *op. cit.*, p. 148.

origine etnică rusă sau bulgară, născuţi în Basarabia, dar căsătoriţi cu românce originare din Basarabia, însă cu imobile sau pământ în Regat[1].

Printr-o altă directivă, tot din 28 septembrie 1940, Comisia de Repatriere Ungheni venea cu alte norme pentru cei care voiau să se repatrieze în Regat. Nu ştim până una alta, în legătură cu ce erau luate aceste norme, dar erau foarte restrictive pentru locuitorii de origine etnică rusă, bulgară, greacă sau armeană. Pentru locuitorii de origine etnică greacă sau armeană, născuţi în Basarabia, era stipulat că li se respingea cererea de a se repatria în România[2].

În pofida restricţiilor care îi viza pe armeni, informaţiile păstrate în Arhiva CNSAS-ului din România, denotă totuşi înregistrarea unor cazuri de refugiere a armenilor peste Prut[3]. O situaţie de acest gen este prezentată de o notă telefonică dată la ora 19.30 pe 8 octombrie 1940, de la Bucureşti către Comisia de trecere Ungheni. Potrivit aprobării subsecretarului de stat, se solicita permisiunea de intrare în ţară a unui număr de 12 persoane care veneau de la Chişinău – Ştefan şi Tigran Carnabedian, Dicran Zaharian, Tacui Eranian cu Vartuhi Eranian (copil de 7 ani), Karian Kacuzi, Eramian Bartuhi, Emian Ofan, Anditiran Arşavir, Sracian Merieg, Sriacian Chiron Bartuhi şi Ferdinand Sracian. Ulterior, pe 12 octombrie 1940, comisarul din direcţia generală a poliţiei raporta că s-a întrerupt legătura telefonică şi nu s-a mai putut afla cine semna şi transmitea nota[4].

Un alt caz înregistrat de Oficiul Poliţiei de Siguranţă Iaşi la 13 noiembrie 1940, ţine de trecerea armenilor din Basarabia cu ajutorul armenilor din Regat. Astfel, potrivit informaţiei furnizate, un preot armean de la Iaşi se ocupa cu organizarea trecerilor clandestine din Basarabia în România, pentru care fapt incasa câte 20 000 lei de la persoanele refugiate din Basarabia pentru a le aduce familiile de dincolo. Până la acel moment, preotul adusese două familii de la Bălţi, ale lui Osipanţi şi Serghiz, care s-au stabilit cu domiciliul în Bucureşti la o adresă cunoscută de preot. Cei de la poliţie bănuiau că preotul lucra în tovărăşia altor persoane şi cereau Inspectoratului de jandarmi Iaşi să verifice cazul semnalat[5].

Ulterior, potrivit unui alt raport, autorităţile erau informate că preotul armenesc, Varjavedian, domiciliat în Iaşi pe str. Dancu, în cursul

---

[1] *Ibidem*, p. 149.
[2] *ACNSASR*, d. 012051 – 1940. Repatriaţi în şi din Basarabia, f. 28.
[3] *Ibidem*, ff. 4-5.
[4] *Ibidem*, ff. 62-63.
[5] *Ibidem*, f. 161.

lunii iulie 1940 luase contact cu Ruben Osipian şi Sarchis Mamghian, refugiaţi din or. Bălţi, care îi ceruse sfatul cum ar fi putut să aducă soţiile lor de acolo. La acestea preotul i-a sfătuit să se adreseze Prefecturii de judeţ Iaşi şi Comisiei de repatriere, ca să ceară fiecare repatrierea soţiei sale, ceea ce au şi făcut, în urma căror intervenţii ambilor le-au venit soţiile în România. În nota informativă, se mai menţionează că din cercetările şi supravegherile exercitate asupra preotului nu s-a putut constata că acesta s-ar fi ocupat cu trecerile clandestine din Basarabia în România[1].

Imediat ce treceau Prutul, persoanele repatriate completau două chestionare în care descriau detaliat situaţia din Basarabia, accentul fiind pus pe situaţia economică, socială, politică, dar şi pe informaţii cu caracter militar. Odată ajunşi, aceştia erau puşi sub supraveghere, fiind consideraţi potenţiali spioni sovietici[2].

În privinţa comportamentului autorităţilor sovietice faţă de cei care se repatriau, dintr-o notă informativă din 30 august 1940 aflăm că acestea, în special cei din cadrul GRU, „la vamă confiscau o mulţime de bani, iar din suma ce rezulta o parte din ei se vărsa în fondul de spionaj”[3].

Paralel cu armenii repatriaţi din Basarabia în România, a apărut şi un flux în sens invers, majoritatea întorcându-se la familiile lor rămase în Basarabia. De obicei, printre aceştia predominau elevii sau studenţii de origine armeană. La sosire, toţi completau câte un chestionar în care indicau, inclusiv, motivele care i-a determinat să revină în Basarabia. De exemplu, pe 1 octombrie 1940, prefectura jud. Suceava comunica dorinţa lui Grigore şi Garabet Hovhanesar, născuţi în 1925 şi, respectiv, 1928 la Chişinău, de a fi expatriaţi[4]. Un alt exemplu ţine de alţi doi elevi armeni Grigore şi Carp Ivanosov, de 15 şi, respectiv 12 ani, care pe 2 octombrie 1940 se îndreptau din Suceava (unde învăţau, probabil) prin punctul de frontieră Ungheni spre Chişinău (de unde erau originari)[5].

Dintr-un interviu cu regizorul Mihai Badichianu, aflăm că în 1940 acesta se afla la Bucureşti, dar cum „părinţii erau la Chişinău şi nu se puteau repatria [...], a trebuit să meargă, să fie cu ei [...]”, ca ulterior, atât

[1] *Ibidem*, f. 163.
[2] Mariana S. Ţaranu, *op. cit.*, pp. 149-150.
[3] *ACNSASR*, d. 008901 – Cetăţeni români şi de altă cetăţenie refugiaţi din Basarabia în România, f. 28.
[4] *Ibidem*, f. 25
[5] *ACNSASR*, d. 012051 – 1940. Repatriaţi în şi din Basarabia, f. 33.

el cât şi tatăl acestuia să fie arestaţi „fără a şti unul de altul” şi să treacă Lubeanka şi Lefortovo, timp de 12 ani de detenţie[1].

De remarcat că mai bine de 150 000 de persoane s-au mutat din România în teritoriile ocupate de URSS[2], printre care: 53,49% erau români, 10,34% – ruşi, 15,50% – ruteni sau ucraineni, 7,27% – evrei, 4,91% – bulgari, 3,31% – germani şi 5,12% – reprezentanţi ale altor grupuri etnice[3].

În circumstanţele tendinţelor de repatriere celor care nu le reuşea să treacă Prutul, renunţau la idee şi se întorceau la casele lor. Alţii, printre care şi un armean, simţind pericolul represiunilor bolşevice căutau să „dispară” într-un mod, poate, mai puţin obişnuit. Este cazul lui Alexandru Asvadurov „povestea căruia pare să fie ruptă din filme [...]”[4]. Potrivit mărturiilor „în 1940, de la Cetatea Albă, a plecat doar familia ce mai bogată a Asvadurovilor [nume pe care îl purtau mau multe familii în oraş][5], cu excepţia lui – Alexandru [...]. [Ei] au fost patru fraţi şi o soră [...]. Aceştia aveau ceva studii medii şi o făceau pe funcţionarii, dar nu aveau nici un merit, nu erau banii lor ci a tată-lui lor [...]”.

„Alexandru, foarte bun la matematică[6], venind la Bucureşti a terminat Facultatea de Fizică şi Matematică [...]”. Era „un tip la care-i lucra mintea rapid”, mai era şi „[...] chefliu, depozit inepuizabil de anecdote [...], complet chel, cu toţi dinţii din aur, în afară de unul [...]. S-a căsătorit cu una din fetele popii armenesc, care făcuse o mulţime de copii [...]. Vara, pe 22 iunie [1940], acest Alexandru şi-a luat nevasta şi s-a dus la Burnaz, la mare, mai departe, unde este o apă mai joasă, sălbăticie [...]. Şi ce ziar, ce radio, despre venirea ruşilor s-a aflat ieri şi

---

[1] Eugen Panighianţ, *Cu regizorul Mihai Badighianu din Chişinău*, în „Ararat”, publicaţie a armenilor din România, 1990, anul I, nr. 4, pp. 7-8.

[2] Ion Constantin, *România, marile puteri şi problema Basarabiei*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1995, p. 103.

[3] Mariana S. Ţaranu, op. cit., p. 134.

[4] *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

[5] Membrii diferitelor ramuri ale familiei Asvadurov au purtat iniţial numele de Asvadzadurian(ţ). Aceste familii au fost cunoscute în regiunea Odesa şi a vechiului Akkerman drept mari comercianţi şi proprietari. În anii 1920-1940 Asvadurovii numărau cca 50 de membri cu acest nume. Cu timpul însă a rămas unul singur în persoana geologului Hacic-Hristofor Asvadurov, refugiat şi el în cel de-al Doilea Război Mondial. Vezi: Nicolae Florea, *Hacic-Hristofor Asvadurov cercetător al solurilor României*, în „Ararat”, publicaţie a armenilor din România, 1999, anul X, nr. 11(176), p. 2.

[6] Despre această persoană supranumită „geniu al matematicii” a se vedea şi: Constantin Eretescu, *Comunităţi care au fost – Cetatea Albă*, în „Ararat”, publicaţie a armenilor din România, 2000, anul XII, nr. 10 (223), p. 4.

mâne era prea târziu [!]. Să pleci într-o singură zi era nemilos. Şi el se întoarce bine dispus la casa lui, care era mai aproape, pentru că nu stătea în casa aia mare. Şi servitoarea îngrozită zice: am crezut că aţi plecat! N-am plecat, unde să plec, de ce să plec!? Cum, nu ştiţi nimic [...]?! Toţi prietenii dvs. nu mai sunt pe loc, iar care mai sunt le e frică, pentru că vin aceştia cu maşina [...]!”[1].

„Ei, ce să facă [...]? Fraţii lui fiind şi zgârciţi, s-au gândit să facă la cimitir un cavou mare pentru toţi [...]. N-au mai îngropat pe nimeni acolo pentru că ceilalţi erau îngropaţi în altă parte [...]. Şi ce zice atunci Alexandru: nu pot să trec frontiera, n-am nimic [...]. Fraţii lui i-au zis: noi ne luăm ce trebuie şi vom locui în cavou [...], tu – vii, mai pui o lumânare, mai laşi un coş cu merinde [...]. Acolo mai era o cişmea şi noaptea ieşeau ca fantomele şi se plimbau prin cimitir, aeriseau [...]. A venit toamna, iarna, în cavou n-a fost foarte cald, dar nici frig [...] s-au petrecut cumva, a venit primăvara şi vara au venit românii. Alexandru şi-a luat repede valizele şi-a fugit la Bucureşti [...]. Deci, un an de zile a stat în propriul său cavou [...]”[2].

Din nou sub administraţie românească. Anul 1944, al doilea exod al armenilor peste Prut. După retragerea sovieticilor, revenirea autorităţilor române în Basarabia a fost întâmpinată de o parte din populaţie cu încredere, bucurie şi căldură aşa cum se sublinia într-un raport al Comisariatului Ungheni către Chestura Poliţiei Iaşi. În raportul Poliţiei Orhei se menţiona că „puţini intelectuali care au mai rămas, majoritatea fiind deportaţi, şi chiar cei de origine etnică rusă care înainte de regimul sovietic simpatizau românii” spuneau că „a fost suficient un an de prigoană şi teroare ca să identifice în sufletele lor românismul [...]” [3].

Atitudinea grupurilor etnice a fost în ansamblu favorabilă armatei şi administraţiei române, bucurându-se că au scăpat de frica represiunilor bolşevice. Într-un demers al Chesturii Chişinău din 5 septembrie 1941 se menţiona că „marea masă a populaţiei Basarabiei nu s-a putut împăca cu bolşevicii cotropitori, aducând ajutoare importante armatelor aliate româno-germane”[4]. În felul acesta se poate explica şi

[1] *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.
[2] *Ibidem*.
[3] Anatol Petrencu, *România şi Basarabia în anii celui de-al Doilea Război Mondial*, Chişinău, Epigraf, 1999, p. 63.
[4] *Ibidem*, p. 89.

faptul că marii comercianţi armeni în timpul războiului stabiliseră relaţii strânse cu personalităţi din guvernele româneşti. Această atitudine s-a accentuat mai ales în timpul luptelor din est când prin subvenţii lunare a fost organizat şi întreţinut un spital pentru răniţii aduşi de pe frontul antisovietic[1].

Regimul mareşalului Ion Antonescu s-a impus în Basarabia, în primul rând, ca unul antibolşevic. Ţinând cont că mulţi funcţionari, originari din Basarabia, foloseau limba rusă în prestarea serviciilor, Guvernământul Basarabiei a luat decizia să le interzică de-a vorbi în limba străină, afară de cazurile autorizate de lege sau regulament. Potrivit unei ordonanţe a Guvernământului Basarabiei se interzicea, de asemenea, persoanelor care făceau parte din întreprinderile particulare de utilitate publică, de a vorbi în limba străină faţă de publicul pe care îl servea. Personalului din unităţile comerciale i s-a interzis de a vorbi în limba străină în timpul operaţiunilor de vânzare. S-a interzis strigarea în public a mărfurilor în limba străină. Elevilor li s-a interzis să vorbească în limba străină, exceptând limbile străine ce se predau în licee. S-a interzis, cu desăvârşire, inclusiv portul şepcilor ruseşti. Persoanele care încălcau Ordonanţa riscau o pedeapsă cu închisoare de la o lună până la doi ani, plus amendă de la 2 000 până la 20 000 lei[2].

Din 1941 administraţia românească a depus eforturi importante pentru a şterge urmele rusificării Basarabiei. Într-o dare de seamă a inspecţiilor efectuate în judeţele Orhei, Bălţi şi Soroca Guvernatorul Provinciei C.Gh. Voiculescu sublinia: „[...] Drepturile noastre [...] se întemeiază pe faptul că poporul din cuprinsul României Mari, a fost şi este în mare majoritate român. Din această cauză străinii, care în mod vremelnic au cotropit plaiurile basarabene [...] au căutat să-i deznaţionalizeze pe băştinaşi, schimbându-le numele, pentru a şterge cel mai strămoşesc hrisov al drepturilor româneşti asupra Basarabiei [...]. În detrimentul adevărului istoric, etnic şi naţional, multe din numele româneşti ale locuitorilor provinciei au fost supuse înstrăinării forţate de politica expansionistă şi asupritoare a cnutului rusesc”[3].

Astfel, în contextul derusificării Basarabiei se înscrie şi simplificarea Legii numelui din 8 aprilie 1936, modificată prin Legea nr. 29 din 14 ianuarie 1942, prin care locuitorilor li s-a permis revenirea la numele lor de origine (în cazul în care era românesc). Legea oferea posibilitate tuturor românilor din Basarabia a căror nume suferise

[1] *ANR*, F. 43, d. 11, f. 22.
[2] Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 94.
[3] *Ibidem*, p. 95.

înstrăinări în decursul vremii să şi-l poată schimba, revenind la cel iniţial. Procedura era simplificată şi gratuită. La cererea de schimbare a numelui se anexa dovada purtării unui nume românesc ce s-a înstrăinat sau pierdut. Dovada se făcea prin acte vechi, orice fel de înscrieri însoţite de mărturii, certificate parohiale sau comunale, inclusiv certificate emise de orice autoritate de stat precum că persoana purtase anterior nume românesc[1].

Pentru revenirea la numele autentice ale locuitorilor din Basarabia, printr-un Ordin circular din 29 noiembrie 1941, s-a instituit o comisie, alcătuită din Secretarul General al Provinciei, Directorul Învăţământului, Directorul Afacerilor Administrative şi Directorul Arhivelor Statului[2]. Drept rezultat, în anul 1942, cercetând tabelele de persoane care cereau redobândirea numelui publicate de Primăria Municipiului Chişinău se constata, pe de o parte, dezinteresul populaţiei băştinaşe şi interesul unor reprezentanţi ai populaţiei „a cărei origine etnică era dubioasă, şi care întotdeauna şi în toate împrejurările s-a[u] mândrit cu numele lor rusificat şi care acum din ordin sentimental sau numai pentru a-şi aranja chestiunile personale solicita[u] modificarea numelui”[3].

Doar în decursul unui an de existenţă a acestui Decret-lege, la Primăria Municipiului Chişinău au solicitat schimbarea numelui cca 5-6 000 de persoane, majoritatea fiind din categoria celor care şi-l modificau nu pentru că erau români, ci pentru că circumstanţele de moment le dicta acest lucru. Aceiaşi situaţie era înregistrată şi în toate celelalte primării din Basarabia. Deci, solicitarea românizării numelui din partea reprezentanţilor minorităţilor naţionale din provincie – „funcţionari de stat, ofiţeri, comercianţi şi industriaşi etc.”, care „deşi de origine etnică română, aveau nume ruseşti, greceşti, poloneze, armene etc.” dovedea nu doar „dorinţa de integrare”, ci era şi un răspuns faţă de frica de-a nu fi sancţionaţi prin concedierea din servicii şi a închiderii întreprinderilor[4].

Astfel, în circumstanţele războiului, această lege s-a dovedit a fi destul de prielnică dacă luăm în calcul strategia de organizare a viitorului apropiat. La scurt timp, autorităţile române constatau că „mulţi

[1] *ACNSASR*, d. 011788 – Starea de spirit a populaţiei (decembrie 1942-iunie 1943), f. 29.
[2] Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 95.
[3] *ACNSASR*, d. 011788 – Starea de spirit a populaţiei (decembrie 1942-iunie 1943), f. 29.
[4] *Ibidem*, f. 30.

minoritari folosind probe nesincere în dovedirea cererilor lor, solicitau şi obţineau românizarea numelor pe calea redobândirii”[1].

În ceea ce-i priveşte pe armeni, pentru a scăpa de „persecuţii”, în baza declaraţiilor depuse de doi-trei martori în faţa unui judecător (contra unor sume de bani), unii din ei au reuşit să scoată de la sfârşitul numelui de familie terminaţia „-ov” sau „-of ”, oferindu-i, astfel, o formă „românizată” a numelui. Din amintirile lui Arpiar Sahaghian aflăm că „în anii când s-a legiferat necesitatea certificării originii etnice române, mai ales pentru funcţionarii publici, întrucât nu puteai fi în magistratură fără a fi de origine etnică română, Bedros Ereţpohanian a decis să-şi schimbe numele, şi a întregii sale familii, în Petre Eretescu”[2]. În felul acesta, viitorul scriitor „Constantin Eretescu, tot originar de la Cetatea Albă, devine în timpul lui Ion Antonescu de origine etnic român. Tatăl acestuia fiind grefier risca să fie dat afară – cum te cheamă: Ereţpohanian! Atunci s-a gândit să-l cheme Eretescu [...]”[3].

După restaurarea administraţiei româneşti, o preocupare a Guvernământului Basarabiei ţinea de refacerea comerţului în regiune prin aportul elementului românesc. Pentru îndeplinirea sarcinii, a fost întocmită o statistică cu numărul comercianţilor existenţi, urmând un apel către camerele de comerţ din restul ţării pentru a trimite în provincie comercianţi necesari în diverse branşe. Ca rezultat, au fost găsite şi distribuite localuri corespunzătoare pentru activitatea comercială; selectate şi îndrumate cadre de la sate; antrenaţi comercianţi români în regiunile populate de grupuri etnice, comerţul fiind îmbunătăţit inclusiv prin înfiinţarea instituţiilor de credit pentru industrie, comerţ, meserii şi agricultură etc.[4]. În ceea ce-i privea pe nonromânii din Basarabia, starea generală de spirit a acestora se înrăutăţeşte întrucât în lipsa certificatului care ar atesta originea etnică română nu li se mai îngăduia să facă comerţ. Pentru a obţine un certificat permisiv se puneau în aplicare diverse mijloace de corupere[5]. Drept răspuns, la 11 mai 1943, toţi comercianţii care şi-au unit sediile comerţului lor în Basarabia erau obligaţi să-şi reia activitatea şi să obţină autorizarea de a-şi continua comerţul profesat înainte, în caz contrar urma să fie fixat un termen de lichidare de maxim şase luni – în scopul

[1] *Ibidem*, f. 204.
[2] Arpiar Sahaghean, *Costic* , în „Ararat”, publicaţie a armenilor din România, 1999, anul X, nr. 15 (180), p. 7.
[3] *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.
[4] Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 95.
[5] *ACNSASR*, d. 011788 – Starea de spirit a populaţiei (decembrie 1942-iunie 1943), f. 41.

redresării provinciei. Această măsură a provocat satisfacţie printre comercianţi, căror din diferite motive li s-a ridicat drepturile de exercitare a comerţului[1].

Astfel, în vara lui 1943, erau 8 455 de firme comerciale autorizate, inclusiv 8 383 conduse de români, restul – 72 (adică 0,85%) erau conduse de non-români. Toate firmele aveau, conform declaraţiilor, un capital investit de 1 933 511 50 lei, ceea ce era cu mult mai puţin decât necesarul (din cauza fiscalităţii). Majoritatea firmelor se ocupau cu comerţul cu amănuntul. Iniţial nevoile economice nu puteau fi satisfăcute numai de comercianţii de origine etnică română, de aceea treptat au fost tolerate şi persoane de altă origine etnică, în perspectivă dorindu-se depăşirea acestei stări de lucruri[2].

În organizarea camerelor de comerţ şi industrie s-a urmărit scopul angajării numai a persoanelor de origine etnică română, procentul persoanelor grupurilor de minorităţi autorizate reprezentând în vara anului 1943, doar 0,7%. De asemenea, s-au luat măsuri pentru înlocuirea elementelor alogene din conducerea cooperativelor şi în general pentru eliminarea personalului străin din sistemul comerţului şi mai ales din posturile-cheie[3].

Una din cele mai dificile probleme din perioada administraţiei româneşti de după 1941 a fost îndestularea populaţiei Basarabiei cu încălţăminte[4]. O altă problemă ţinea de asigurarea populaţiei şi industriei cu zahăr. În general, cantitatea de zahăr nu era suficientă pentru populaţia judeţelor, la aceasta adăugându-se şi lipsa depozitelor de desfacere a produsului. La început, astfel de depozite erau doar în Chişinău şi Bălţi. Unul dintre furnizorii de zahăr în Basarabia, care avea o filială la Bălţi[5], era Harutiun Frenghean, supranumit „Regele zahărului” din România[6].

---

[1] *Ibidem*, f. 61.
[2] Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 111.
[3] *Ibidem*, p. 113.
[4] *Ibidem*, p. 117.
[5] *ANRM*, F. 171, inv. 2, d. 5671, ff. 1-60.
[6] Reprezentant de seamă al comerţului românesc, fabricant de zahăr, născut în Anatolia. Anatolia. În anul 1914 s-a stabilit cu traiul la Constanţa. Priceput în ale comerţului devine, în scurtă vreme, un negustor de frunte al oraşului, respectat de populaţie. Avea în proprietate mai multe firme cu vânzări en-gros. Pentru înlăturarea oricărei crize de zahăr în ţară, Harutiun Frenghian importă din America zahăr nerafinat pe care-l prelucra la o unitate specială din Chitila, reuşind să dea astfel de lucru unui număr mare de şomeri. Afacerile au început să prospere şi Frenghian a devenit proprietarul unor fabrici de zahăr din Arad, Timişoara şi Chitila. A muncit cot la cot cu lucrătorii, i-a ajutat din punct de vedere material, le-a construit locuinţe sănătoase în special celor

Începând cu 1 iunie 1943, cota lunară de zahăr cuvenită Basarabiei a crescut de la 422 500 kg la 538 836 kg, astfel majorându-se inclusiv raţia lunară pentru populaţia rurală de la 100 g la 150 g per persoană, zahărul cuvenit populaţiei urbane distribuindu-se pe bază de cartelă, iar justificarea distribuirii făcându-se în baza bonurilor detaşate[1].

Aproape în toate rapoartele vremii se stipulează faptul că aplicarea selectării stricte a personalului după principiu originii etnice românești, mai ales în domeniul arendării terenurilor agricole, a industriilor şi a imobilelor pentru comerţ, întâmpină greutăţi din cauza stării de război, întrucât cea mai mare parte a specialiştilor români erau mobilizaţi pe front[2].

În circumstanţele manifestărilor antisemite, minoritatea armeană a fost prinsă în febra demonstrării apartenenţei acesteia la rasa ariană pentru contracararea expedierii inclusiv a refugiaţilor armeni peste Nistru[3]. Documentele de arhivă şi mărturiile orale atestă cazuri singulare de confundare a armenilor cu evreii, şi executarea acestora[4].

Pe măsura înaintării Armatei Roşii şi rezonanţei bătăliei de la Stalingrad, populaţia Basarabiei devenea tot mai alertată. Aceste împrejurări au fost decisive pentru o parte din populaţia Basarabiei de a-şi „găti din timp bagajele". Documentele de arhivă înregistrează faptul că exponenţii grupului armean încă prin 1942 îşi organizau actele şi îşi aranjau treburile, demonstrând că aveau rădăcini în Vechiul Regat, în ideea de-a se refugia peste Prut. Spre exemplu, cetăţeanul Emanuil Merzianov, domiciliat în oraşul Chişinău, str. I.H. Rădulescu, nr. 62, solicita prin instanţă „restabilirea actului de căsătorie a străbunicului lui, Grigore Merzianu, cu soţia lui, Ecaterina Moraru, care au trăit şi au murit în Regatul Vechi al României"[5].

---

căsătoriți și cu copii. Aproape că n-au existat bariere între muncitori și „patron". În anul 1942, în plin război, Harutiun Frenghian a creat un spital pentru răniţi. Disponibil: http://personalitati.araratonline.com/frenghian-harutiun-franghian-sau-frenkian-1873-1959/ (accesat: 08.12.2019); Arşac Şirinian, *Lumea pe care am cunoscut-o*, în „Ararat", publicaţie a armenilor din România, 1995, anul VI, nr. 18(87), p. 7.

[1] Anatol Petrencu, *op. cit.*, p. 119.

[2] *Ibidem*, p. 122.

[3] A se vedea, în special, *Adresele* către Mareşalul Ion Antonescu; Senatul României; Prim-ministrul României şi Ministrul Cultelor din România din partea Şefului Eparhiei Armene din România, Husik Zohtabian, pe parcursul anului 1942. *Arhiva Arhiepiscopiei Armene*, d. 495 (Memoriul privind originea etnică a armenilor şi nedumeririle care circulă. 1941-1942), ff. 1-21.

[4] *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

[5] *ANRM*, F. 171, inv. 2, d. 1595, ff. 1, 10, 14-15.

Nici în doi ani, Armata Roşie ajungea la linia Nistrului. Din amintirile lui Arpiar Sahaghian aflăm: „[...] în 1944 pe tata îl bătea gândul să se ducă în Armenia [...]. Mama aflase că imediat ce plecase ruşii, aceştia n-au reuşit să ardă toată primăria dimpreună cu actele lor [...], cineva le-a studiat şi ne-au zis că într-o noapte au fost ridicate 500 de persoane [...] duse în Odesa, [...] erau foşti funcţionari în diverse angrenaje ale administraţiei româneşti, până şi poştaşul, cei care lucrau la poştă, la administraţia financiară, la impozite [...], toţi au fost adunaţi şi [...] duşi ca să destructureze partea administrativ-românească care mai rămăsese. Pe [...] listele de urgenţă erau toţi clericii. Acolo era şi tata [...]. Mama i-a zis atunci: păi ăştia au zece exemplare şi dacă te duci la Vladivostok, eşti şi tu acolo într-o listă, dacă te duci – te arestează, ce, eşti nebun? Ei, tata a văzut că mama are dreptate şi am plecat [...]. Aveam 10 ani.

Toţi, toţi, am primit prin poştă un ordin de evacuare benevol, adică puteai să-l arunci, dar dacă-l foloseai aveai gratuitate pe tren şi şirul de locuri de destinaţie în care îţi asigura cazarea undeva [...]. Biletele gratuite de evacuare cu destinaţie prestabilită au fost distribuite la începutul anului 1944. Ele erau valabile pentru tren [...]. La noi, fiind curtea foarte mare, de 2 ha, au intrat nişte tancuri şi veni un politruc mic, cu nasul cârn, şi cu un portar mai mare [...], mama cosea [...] vorbeau [...], a zis că ăştia nu se opresc în România, ocupă toată Europa şi trec oceanul şi ocupă şi SUA [...]”[1].

În 1944 se refugia la Bucureşti şi familia doctorului Vasili Barsegh Mirzoev, stabilit la Chişinău în contextul evenimentelor din 1917 şi căsătorit cu o basarabeancă, mult mai tânără decât el, care îşi făcea studiile de istorie şi geografie la Cluj. În 1940 s-au refugiat la ţară, dar în 1944 erau nevoiţi să se retragă la Bucureşti, întrucât fusese anunţaţi neoficial că erau pe lista de deportări. Vasili Barsegh Mirzoev era considerat inamic public nr. 1, deoarece fusese medic în armata ruşilor albi, iar bunicul matern – preot[2].

Un alt caz de refugiere din Basarabia este cel al Mariei Almazova, care s-a născut la Chişinău (4 decembrie 1906), într-o familie de armeni. Tatăl Andrei Almazov, „nume rusificat după armenescul Almazenţ, a fost un om cu carte, bun cunoscător al limbii armene, devenit mare

[1] *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

[2] Madeleine Karacaşian, *Destinul zbuciumat al familiei Mirzoev*, în „Ararat”, publicaţie a armenilor din România, 2000, anul XI, nr. 23-24 (212-213), p. 13.

proprietar de pământ în judeţul Bălţi, iar mama Ana Almazov, descindea din celebra dinastie armenească a Goilavilor de la Botoşani”[1].

De la Chişinău la Craiova ajungea şi Leon Ovanesean. Născut la Chişinău într-o familie de armeni, a locuit chiar pe str. Armenească şi a început să înveţe la şcoala armeană din localitate, desfiinţată foarte curând după aceea[2]. În 1944, „odată cu apropierea frontului şi audierea bombardamentelor a pornit spre România ca unică speranţă a supravieţuirii, mergând pe jos, până a ajuns la Galaţi, de unde a fost dus cu trenul până la Timişoara. A fost încorporat la Regimentul 12 Roşiori, lângă Caracal, în comuna Chelaru. După trei luni de instrucţie, a plecat voluntar pe front. În decembrie 1944 a fost rănit în Ungaria, unde a şi fost internat în spital. După ce s-a pus pe picioare, s-a reîntâlnit cu familia (cinci membri) şi au închiriat o cameră în Craiova dormind pe jos. Până în 1947 au trăit dintr-o băcănie deschisă pe drumul către Cimitirul Ungureni [...]”[3].

Consideraţii finale. Având în vedere felul în care au evoluat lucrurile în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, nu deţinem o cifră exactă a armenilor care s-au refugiat peste Prut, atât în 1941 cât şi în 1944. Cu toate acestea, faptul că Basarabia se golise de armeni, ne vorbesc datele de arhivă şi închiderea bisericilor armeneşti în regiune. Odată cu intrarea sovieticilor în Basarabia, comunităţile religioase ale armenilor se autodizolvase. Potrivit datelor cu referire la situaţia cultelor din RSS Moldovenească în 1940, în ţinut existau patru comunităţi religioase de rit armeano-gregorian, în 1946 doar două, iar cu trei ani mai târziu, pe 7 iulie 1949, nici una[4]. Întreruperea activităţii comunităţilor religioase armene s-a datorat, în special, celui de-al doilea exod peste Prut. Numărul armenilor după război fiind estimat la doar câteva sute de persoane[5].

---

[1] *Domnişoara Almazova*..., în „Ararat”, publicaţie a armenilor din România, 2000, anul XI, nr. 4 (193), p. 6.

[2] Despre istoria liceului mai vezi: Lidia Prisac, *Viaţa profesională şi cea privată a corpului didactic al liceului particular mixt armenesc din Chişinău (1918-1925)*, în Conferinţa ştiinţifică cu participare internaţională „Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei, studiului artei, ediţia a VII-a, Chişinău 26-28 mai 2015, rezumatele comunicărilor”, Chişinău, 2015, pp. 86-87.

[3] *De la Chişinău la Craiova. Destinul unui armean din Basarabia*, în „Ararat”. Publicaţie a armenilor din România, 2001, anul XII, nr. 16(229), p. 4.

[4] Валерий И. Пасат, *Трудные страницы Молдовы,* Москва, с. 587-588, 601.

[5] Lidia Prisac, *Evoluţia demografică a comunităţii armene în spaţiul actual al Republicii Moldova*, în „Buletin ştiinţific al tinerilor istorici”. Materialele conferinţei ştiinţifice internaţionale anuale a tinerilor cercetători 2012, Chişinău, vol. 1 (6), 2013, pp. 338-346.

Dacă e să credem martorilor acelor vremuri, putem conchide că armenii s-au retras masiv mai ales în 1944 – „exodul a avut loc [...] când frontul se apropiase şi tunurile se auzeau. În 1944, au plecat 95% şi au rămas un număr infim de armeni [...]”[1]. După 1945, populaţia armeană de la Cetatea Albă de altă dată s-a redus doar la câteva familii[2].

În condiţiile în care elementul armean se subţiase considerabil în spaţiul dintre Prut şi Nistru, majoritatea edificiilor de rit armeano-gregorian au trecut în atribuţia statului. Unele au fost distruse în timpul acţiunilor militare. Spre exemplu, la Grigoriopol (oraş fondat de armeni) în locul bisericii armeneşti ruinate[3] a fost înălţată o centrală electrică[4]. Altele, au fost transmise, în timp, în folosinţa Bisericii Romano-Catolice; utilizate în calitate de depozite, locaţii de producere a bunurilor sau transformate în instituţii de culturalizare ateistă ori de agrement. În 1944, de exemplu, Biserica armenească din Bălţi *Sf. Grigore Luminătorul*[5] (care a funcţionat din 1912 pe str. Hotin nr. 6), a fost transmisă Bisericii Romano-Catolice[6]. Aceeaşi soartă a avut-o şi noua Biserică Armenească de la Chişinău, *Învierea Mântuitorului*[7] (cunoscuta Capelă Armenească din Valea Trandafirilor, nr. 11), care a fost dată în arendă în anii 1950, aceleaşi Biserici Romano-catolice[8]. La Orhei, o altă

---

[1] *Din Interviul realizat de Lidia Prisac cu Arpiar Sahaghian la 31 mai 2016*. Arhiva privată a Lidiei Prisac.

[2] Hacic-Hristoforov Asvadurov, *Biserica armenească din Cetatea Albă*, în „Ararat”, publicaţie a armenilor din România, 1998, anul IX, nr. 19 (160), p. 6.

[3] În timpul evenimentelor militare din 1944 a avut de suferit şi Palatul princiar al lui Manuc-bey de la Hânceşti, devenind o ruină. Se spune că în timp ce Palatul era cuprins de flăcări, tocmai trecea pe acolo, cu căruţele, în refugiu, avocatul Ion Panu, armean şi el, şi care a fost nu odată oaspete al acestui Palat. Avocatul a reuşit să salveze din flăcări emblema princiară, care ornamenta frontonul clădirii, şi a mers cu ea până la Râmnicul Sărat. Aici însă, se pare că întreaga încărcătură a căruţelor i-a fost luată, ca de altfel şi emblema princiară a Palatului din Hânceşti. Vezi: Eugen Panighianţ, *Armenii din Basarabia (2)*, în *„Ararat”,* publicaţie a armenilor din România, 1991, anul II, nr. 6 (12), p. 6.

[4] *ANRM,* F. 3305, inv. 1, d. 2, f. 10.

[5] Biserica a fost zidită între 1910-1914 la iniţiativa filantropului armean, ofiţer, moşier, preşedintele zemstvei din Bălţi, Iacob Grigorie Marcarov (1861-1936). Deschiderea bisericii s-a datorat preotului Martiros Zatikianţ. Vezi: Gh. Bezviconi, *Patruzeci de ani din viaţa Basarabiei. 1877-1917*, în *Din trecutul nostru*, august–septembrie 1939, p. 18; *Idem*, *Morminte armeneşti dintre Prut şi Nistru*, în „Profiluri de ieri şi de azi. Articole”, Bucureşti, Editura Librăriei Universitare, 1943, p. 161.

[6] *ANRM,* F. 3305, inv. 1, d. 1, f. 18.

[7] A fost construită ca şi capelă în 1916 după proiectul arhitectului Alexandru I. Bernardazzi pe teritoriul cimitirului armenesc din Chişinău, ulterior, redenumit cimitirul catolic.

[8] Vezi: Lidia Prisac, *Soarta lăcaşului de cult armeano-gregorian din Chişinău în perioada sovietică*, în Conferinţa ştiinţifică internaţională „Perspectivele şi Problemele

biserică armenească prin decizia Comitetului Executiv Raional în aprilie 1946, „în lipsa enoriaşilor armeni" era transferată în gestiunea Şcolii pedagogice pentru a fi folosită în calitate de Casă de Cultură[1].

În Chişinău, începând cu vara lui 1944 vechea Biserică Armenească de pe str. Armenească Veche (astăzi Piaţa Veche nr. 8)[2] era transformată în locaţie de păstrare a bunurilor, lăcaşul fiind utilizat ca depozit timp de 27 de ani[3].

Un alt argument probatoriu care dovedeşte exodul masiv al armenilor după 1940/1944, în special, la Bucureşti ţine de depistarea documentelor (inclusiv în limba rusă) cu referire la activitatea comunităţii armene din Basarabia în Arhiva Arhiepiscopiei Armene din România, fapt care ne face să conchidem că primul lucru pe care l-au luat în exodul lor armenii din Basarabia au fost documentele de arhivă, unele dintre ele altădată păstrându-se în cadrul Consistoriului Arhiepiscopiei Armene din Basarabia. Şi un ultim argument, care practic consolidează afirmaţiile enunţate ţine de depistarea mormintelor armenilor originari din Basarabia în Cimitirul armenesc din Bucureşti.

Integrării în Spaţiul European al Cercetării şi Educaţiei", Universitatea de Stat „B.P. Hasdeu" din Cahul, 7 iunie 2017, vol. II, 2017, p. 255.

[1] Vezi mai multe în: Lidia Prisac, **Ion Valer Xenofontov,** *De la Casa Armeano-Gregoriană de Rugăciuni la Biserica Ortodoxă din Orhei, în In memoriam Gheorghe Palade, 1950–2016* /V. Arapu, A. Petrencu, C. Ciucanu (ed.), Chişinău, Bons Offices, 2018, pp. 557-572.

[2] Despre străzile armeneşti din Chişinău mai multe în: Lidia Prisac, *Chişinăul şi străzile lui armeneşti*, în „Ararat", supliment al periodicului Uniunii Armenilor din România, iunie 2016, 31 p.; Lidia Prisac, *Strada Armenească din Chişinău – reconstituire istorică şi identitate urbană*, în „Identităţile Chişinăului". Ediţia a III-a, Chişinău, Pontos, 2016, pp. 226-238.

[3] Vezi mai detaliat istoria acestei biserici în: Lidia Prisac, *Soarta lăcaşului de cult armeano-gregorian din Chişinău în perioada sovietică*.., pp. 253-259.

ANEXE

Atestarea documentară
a refugierii armenilor din Basarabia peste Prut (1940)

Document 1.

Oficiului Poliţiei de Siguranţă Iaşi
14 noiembrie 1940

D-le Chestor

Inspectoratul de jandarmi deţine informaţia că preotul armean de la Iaşi domiciliat în str. Danciu nr. 3 se ocupă cu organizarea trecerilor clandestine din Basarabia în România. Pentru aceste servicii încasează câte 20 000 lei de la persoanele refugiate din Basarabia, pentru a le aduce familiile de dincolo. Până în prezent a adus familiile d-lor Osipian şi Serghiz din or. Bălţi, care s-au stabilit cu domiciliu în Bucureşti la o adresă cunoscută de numitul preot. Se bănuieşte că acest preot lucrează în tovărăşia altor persoane.

Faţă de cele de mai sus, cu onoare vă rugăm să binevoiţi a dispune prin organele dvs. verificarea celor de mai sus, cât mai urgent, comunicându-ne rezultatul.

Inspector regional (ss) Şeful Serviciului Siguranţei (ss)

Document 2.

Domniei sale,
D-lui Chestor al Poliţiei Municipale Iaşi

Domnule Inspector

În referire la ordinul Dvs. nr. 31493, din 13 noiembrie a.c. avem onoarea a vă raporta că preotul armenesc, anume, Vargajavedian domiciliat în Iaşi, str. Danciu nr. 3, în cursul lunii Iulie a.c. a luat contact cu numiţii: Reben Osipian şi Sarchis Mamghlian, refugiaţi din or. Bălţi, Basarabia, care i-au cerut sfatul de felul cum ar putea să aducă soţiile lor de acolo în timp, iar dânsul i-a sfătuit să se adreseze Prefecturii de Judeţ – Iaşi şi Comisiunii de repatriere, cerând fiecare repatrierea soţiei sale, ceea ce au şi făcut, în urma căror intervenţii ambilor le-au venit soţiile în România.

Din cercetările şi supravegherile exercitate asupra susnumitului nu s-a putut constata că s-au ocupat cu trecerile clandestine din Basarabia în România.

Chestor
D. Iancu

Şeful Biroului Siguranţei,
Cezar Ambrozier

Sursa: *ACNSAS*, D. 012119, ff. 161, 163

Cereri de ajutorare

Document 3.

Solicitarea lui Leon Malhasian din com. Târnova, jud. Soroca

Nr. 718 7 iulie 1940

Domniei Sale,
Domnului Preşedinte al „cercului Basarabeniloc", Bucureşti

Domnule Preşedinte,

Subsemnatul Leon Malhasian din com. Târnova, jud. Soroca, refugiat cu soţia mea Maria Malhasian din Basarabia, sus-arătata localitate, şi cu domiciliul provizoriu în Calea Griviţei, nr. 176 A, fiind în prezent fără mijloace de întreţinere, vă rog a-mi acorda un ajutor bănesc, din fondurile repartizate pentru ajutorarea refugiaţilor basarabeni.

Cu deosebită stimă,
[semnătura]

Se aprobă 1 000 lei [Menţiune adăugată de mână ulterior redactării cererii]
Achitat [Menţiune aplicată cu ajutorul unui clişeu]

Declaraţii privind imobilele lăsate în Basarabia

Document 4.

Declaraţia Elenei BOGDASAROV

Domniei Sale,
Domnului preşedinte al Cercului Basarabenilor,
Bucureşti

Domnule Preşedinte,

Subsemnatul Elena BOGDASAROV de profesie *proprietară* domiciliată în comuna Bucureşti, str. Bulevardul Regina Maria nr. 6, apartamentul 16, proprietară a imobilului din oraşul Chişinău am onoarea a vă înainta această declaraţie pentru a servi la stabilirea dreptului meu pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *Elena BOGDASAROV*

Declaraţie
Proprietatea urbană din oraşul Chişinău

Numele şi pronumele proprietarului	BOGDASAROV Elena
Naţionalitatea	Română
Ocupaţiunea	Proprietară
Adresa casei	Chişinău, strada Regele Ferdinand I, nr. 125 A (fost 97)
Suprafaţa terenului	945 m²
Clădirea compusă din	Clădirea pe faţadă, 4 camere, bucătăria, baia
Materiale de construcţie	Cărămidă
Acoperişul	Tablă de zinc
Dependenţe	Camera pentru servitori, spălătorie, garaj, grajd pentru 4 cai, 2 şoproane pentru lemne şi pivniţă în curte
Evaluare de către Administraţia Financiară şi alte instituţii	Impozit plătit – 4 000 lei
Sarcine	Nici o sarcină
Acte de proprietate în copii	Este actul original. Anexe o copie [Document în acelaşi dosar]

Din lista actelor confirmarea declaraţiei de două persoane numele, pronumele, ocupaţiunea, adresa	
Semnătura: *Elena Bogdasarov*	

Document 5.

Declaraţia lui Astraţatur HACIKIANŢ

Domniei Sale,
Domnului preşedinte al Cercului Basarabenilor,
Bucureşti

Domnule Preşedinte,

Subsemnatul Astraţatur HACIKIANŢ de profesie *inginer* domiciliat în comuna Iaşi, str. Aleea Ghica Vodă nr. 4, judeţul Iaşi, proprietar al imobilului din oraşul Chişinău, am onoarea a vă înainta această declaraţie pentru a servi la stabilirea dreptului meu pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *Inginer A. HACIKIANŢ*

Declaraţie

Proprietatea urbană din oraşul Chişinău, judeţul Lăpuşna,
I, str. C. Brătianu, nr 64/68; II, str. Şoseaua Costiujeni, 48, nr. 27

Numele şi pronumele proprietarului	HACIKIANŢ Astraţatur
Naţionalitatea	Română
Ocupaţiunea	Inginer, actual pensionar
Adresa casei	Or. Iaşi, Aleea Ghica Vodă, nr. 4 (Copou)
Suprafaţa terenului	I. De pe str. I.C. Brătianu, nr. 64/88 – 762 m² al curţii cu clădire II. De pe şoseaua Costiuşeni, 48, nr. 27 – 2 800 m² al curţii cu clădire
Clădirea compusă din	I. Două case – una la stradă şi a doua în curte. Prima cu suprafaţa clădirii – 216 m² – apartament 5 camere, bucătărie, baie, veceu, pivniţă etc. şi a doua cu suprafaţa 160 m² a clădirii – apartament 4 camere – antreu, bucătărie, baie, veceu etc. II. Una casă cu suprafaţa clădirii 320 m² –

	apartament 4 camere – terasă mare, bucătărie, baie, veceu, servitori etc.
Materiale de construcţie	Piatră var şi nisip, fier, lemn, parchet, teracotă şi alte materiale obişnuite
Acoperişul	I. Tablă de fier la ambele construcţii de pe str. I.C. Brătianu, nr. 64/68 – şindrilă la dependenţe II. Tablă de fier la casă, ţigle Marsellia şi şindrilă la dependenţe
Dependenţe	I. Şure pentru lemne, garaj, spălătorie, latrină, canalizare II. Şure pentru lemne, grajd, garaj, bucătărie de vară, apartament cu 2 camere
Evaluare de către Administraţia Financiară şi alte instituţii	I. Asupra imobilului de pe str. I.C. Brătianu, nr. 64/68, valoarea locativă netă – 54,4 000, bruto – 68 000 lei venit II. Asupra imobilului de pe şoseaua Costiuşeni, 48, nr. 27. Venitul anual era înglobat în venitul producţiei vii
Sarcine	Asupra imobilelor nu este nici o sarcină. Sunt cambii – la Banca Basarabiei, Chişinău, în sumă de 65 000 lei, cu scadenţa la 10 iulie 1940
Acte de proprietate în copii	I. Casa – str. I.C. Brătianu, nr. 64/68 – act de cumpărare-vânzare la 3 septembrie 1902, Cartea de imobil, Circumscripţia Chişinău, Arhiva Naţională, tribunalul Regional Chişinău, nr. 214; Reestrul nr. 2603 II. Casa de pe şoseaua Costiuşeni, 48, nr. 27 cu via cu nr. la Primărie 383; Acte de cumpărare; Arhiva Naţională, Cartea de imobil pe anul 1912-9-IX, nr. reestrului 12416, (s.s.) Prim notar E. Moleanov
Din lista actelor confirmarea declaraţiei de două persoane numele, pronumele, ocupaţiunea, adresa	
Semnătura: *Inginer A. Hacikianţ*	

Document 6.

Declaraţia Tatianei GAZALOV

Domniei Sale,
Domnului preşedinte al Cercului Basarabenilor,
Bucureşti

Domnule Preşedinte,

Subsemnata Tatiana GAZALOV de profesie *casnică* domiciliată în comuna Bucureşti, str. Sandu Aldea Aleea, nr. 39, Parcul Domenii, judeţul Ilfov, proprietară al imobilului din oraşul Cetatea Albă, am onoarea a vă înainta această declaraţie pentru a servi la stabilirea dreptului meu pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *T. GAZALOV*

Declaraţie

Proprietatea urbană din oraşul Cetatea Albă, Basarabia

Numele şi pronumele proprietarului	Sara Lurabov-Asvadurov, are o fiică Maria măritată cu Niculai Gazalov. Soţii Gazalov au avut un fiu Rafael, căsătorit cu Tatiana Gazalov, de la care s-a născut o singură fiică Rafaela, Rafael Gazalov a murit în 1932. N. Gazalov a fost arestat şi probabil şi el şi soţia au murit. Singura moştenitoare este Rafaela Gazalov
Naţionalitatea	Română
Ocupaţiunea	Casnică
Adresa casei	Bucureşti, strada Sandu-Aldea, nr. 39 (Parcul Domeniilor)
Suprafaţa terenului	Una vie, suprafaţa 7 ha, valoarea – 700 000 lei Una vie, suprafaţa 5 ha, valoarea – 750 000 lei Una vie, suprafaţa 3 ha, valoarea – 300 000 lei Teren Bugaz, staţiunea balneară – mare, suprafaţa 1 ha 4 000 m² – 5 500 000 lei
Clădirea compusă din	1) Una clădire, corp din 12 încăperi, valoarea – 1 500 000 lei 2) Una clădire, vilă din 14 încăperi, valoarea – 2 000 000 lei 3) Una clădire, casă din 4 încăperi, valoarea – 800 000 lei 4) Una clădire cu 12 etaje, 10 încăperi – 1 500 000 lei Total – 13 050 000 lei
Materiale de construcţie	Două case din cărămidă şi două din piatră
Acoperişul	Tablă din zinc

Dependenţe	Sarai, pivniţă, cramă, apeduct, lumină electrică, grajd
Evaluare de către Administraţia Financiară şi alte instituţii	
Sarcine	
Acte de proprietate în copii	
Din lista actelor confirmarea declaraţiei de două persoane numele, pronumele, ocupaţiunea, adresa	Declarăm că cunoaştem aceste valori menţionate mai sus [Două semnături ilizibile]
Semnătura: *T. Gazalov*	

Document 7.

Declaraţia lui Nicolae MURACIOV[1]

Domniei Sale,
Domnului preşedinte al Cercului Basarabenilor,
Bucureşti

Domnule Preşedinte,

Subsemnatul Nicolae MURACIOV de profesie *fost proprietar*, domiciliat în comuna Bucureşti, str. Piaţa Sfinţilor Voievozi, nr. 2, judeţul Ilfov, proprietar al imobilului din oraşul Chişinău, am onoarea a vă înainta această declaraţie de imobil urban părăsit în Basarabia, pentru a servi la stabilirea dreptului nostru pentru procurarea unui imobil în

[1] Se presupune că acestui Muraciov, ori celor din spiţa neamului Muraciov, le-ar fi aparţinut hotelul „Suisse", care prin anii 1920-1930 devenea „Hotel London", situat pe str. Nicolaevskaia. Vezi: Edvard Jeamgocian, *Hanuri armeneşti (2) din Moldova*, în „Ararat", publicaţie a armenilor din România, 1997, anul VIII, nr. 23-25 (140-141), p. 7. Despre istoria acestei familii vezi mai multe: Lidia Prisac, Sergiu Bacalov, *Contribuţii la istoria neamului de origine armeană Muraciov (Muratov)*, în „Studii de arhondologie şi genealogie", vol. 1, Chişinău, 2013, pp. 220-227; Lidia Prisac, *Instruirea armenilor din Basarabia ţaristă (1812-1917)*.., pp. 462-478.

conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *Nicolae MURACIOV*

Declaraţie

Proprietatea rurală din oraşul Chişinău

Numele şi pronumele proprietarului	MURACIOV Nicolae
Naţionalitatea	Română
Ocupaţiunea	Fost proprietar
Adresa casei	Pe străzile Carol I, nr. 48, strada Schmidt, nr. 129, strada Filipescu
Suprafaţa terenului	2 942 m² formând două curţi
Clădirea compusă din	Construcţie subsol, parter şi etaj formând hotel „Londra", restaurant „Londra", apartament şi prăvălii: hotel compus din 60 camere cu dependenţe şi ho, restaurant compus hol, restaurant, bufet şi dependenţe; prăvălii 4 şi locuinţe particulare 7, compuse din 26 camere aproximativ, cu dependenţe
Materiale de construcţie	Piatră, cărămidă şi fier betonat, parchet
Acoperişul	Tablă de fier zincat şi o parte foarte mică cu ţigle
Dependenţe	1) Garaj din cărămidă şi fier betonat 2) Magazii pentru lemne – 3, closete
Evaluare de către Administraţia Financiară şi alte instituţii	1. După valoarea locativă pentru clădiri impozitul de Stat şi alte instituţii – 125 000 lei 2. Ca întreprindere comercială hotelul era impus la suma de 110 000 lei
Sarcine	Ipoteca la credit Funciar Urban Bucureşti în sumă de 140 000 lei
Acte de proprietate în copii	Extras principal din condica de proprietăţi a Arhivei notariale Chişinău. Circumscripţia I-a. Chişinău, 1907, partea a II-a, nr. 1
Din lista actelor confirmarea declaraţiei de 2 persoane numele, pronumele, ocupaţiunea, adresa	
Semnătura: *N. Muraciov*	

Document 8.

Declaraţia Rozaliei MURACIOV

Domniei Sale,
Domnului preşedinte al Cercului Basarabenilor,
Bucureşti

Domnule Preşedinte,

Subsemnatul Rozalia MURACIOV de profesie *casnică* domiciliat în comuna Bucureşti, str. Piaţa Sfinţilor Voievozi, nr. 2, judeţul Ilfov, proprietară al imobilului din oraşul Chişinău, am onoarea a vă înainta această declaraţie de imobil urban părăsit în Basarabia, pentru a servi la stabilirea dreptului nostru pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *Rozalia MURACIOV*

Declaraţie
Proprietatea rurală din oraşul Chişinău

Numele şi pronumele proprietarului	MURACIOV Rozalia
Naţionalitatea	Română
Ocupaţiunea	Casnică
Adresa casei	Strada Ştefan cel Mare, nr. 156 şi Cuza Vodă
Suprafaţa terenului	2 288 m²
Clădirea compusă din	a) Un apartament compus din 8 camere, bucătărie, spălătorie, 3 camere pentru servitori, 2 cămări şi dependenţe b) Un apartament din 8 camere şi dependenţe
Materiale de construcţie	Piatră şi cărămidă
Acoperişul	O parte cu ţiglă Marsellia şi o parte tablă de fier zincată
Dependenţe	În curte: Un garaj pentru 2 automobile, 2 magazii pentru lemne, grădină cu pomi fructiferi
Evaluare de către Administraţia Financiară şi alte instituţii	3. După valoarea locativă pentru clădiri impozitul de Stat şi alte instituţii – 125 000 lei 4. Ca întreprindere comercială hotelul era impus la suma de 110 000 lei
Sarcine	Ipoteca la credit Funciar Urban Bucureşti în sumă de 140 000 lei

Acte de proprietate în copii	Extras principal din Registrul de proprietăţi a Arhivei Notariale din Chişinău. Circumscripţia a III-a, oraşul Chişinău pe anul 1917, p. 325, nr. 81
Din lista actelor confirmarea declaraţiei de 2 persoane numele, pronumele, ocupaţiunea, adresa	
Semnătura: *Rozalia Muraciov*	

Document 9.

Declaraţia lui Pavel PAPAZIAN

Domniei Sale,
Domnului preşedinte al Cercului Basarabenilor,
Bucureşti

Domnule Preşedinte,

Subsemnatul Pavel PAPAZIAN de profesie *proprietar*, *agricultor* domiciliat în comuna Bucureşti, str. Maria Rosetti, nr. 36, judeţul Ilfov, proprietar al imobilului din oraşul Chişinău, am onoarea a vă înainta această declaraţie pentru a servi la stabilirea dreptului nostru pentru procurarea unui imobil în conformitate cu Decretul-lege nr. 842, din 27 martie 1941, publicat în Monitorul Oficial, nr. 74, 1941.

Cu deosebită stimă, *P. PAPAZIAN*

Declaraţie

Proprietatea urbană din oraşul Chişinău, str. Ştefan cel Mare, nr. 120

Numele şi pronumele proprietarului	**PAPAZIAN Pavel**
Naţionalitatea	Română
Ocupaţiunea	Proprietar, agricultor
Adresa casei	Strada Maria Rosetti, nr. 36
Suprafaţa terenului	1 350 m²
Clădirea compusă din	Două apartamente: Un apartament compus din 6 camere la etaj şi 3 camere la parter, alt apartament
Materiale de construcţie	Piatră
Acoperişul	De tablă şi de oală
Dependenţe	2 bucătării, baie, veceu, instalaţiune de lumină electrică şi de apeduct, magazii pentru lemne de

	piatră, pivniță
Evaluare de către Administrația Financiară și alte instituții	Evaluat de către Administrația Financiară la 68 000 lei. Asigurat la 500 000 lei (cinci sute mii)
Sarcine	
Acte de proprietate în copii	1) Certificatul Ministerului Economiei Naționale din 24/V.1941; 2) Poliță de asigurare agricolă din 24/V.1941, București
Din lista actelor confirmarea declarației de 2 persoane numele, pronumele, ocupațiunea, adresa	Domnul Muraciov Nicolae, Piața Sfinții Voievozi, Nr. 2; Domnul Doctor Ion Gul-Handanian [lectură nesigură], Strada Petre Pani, nr. 8
Semnătura: *P. Papazian*	

Sursa: *Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei, Nordului Bucovinei și Ținutului Herța –1940 (Studiu de culegere de documente)*, Lucrare îngrijită de Mihai Taşcă, Wolfram Niess, Chișinău, Cartea juridică: Serebia, 2015, pp. 469; 476; 535-356; 551; 638; 639; 664.

Morminte ale armenilor din Basarabia în Cimitirul armenesc din Bucureşti

Doctor Cristofor Asvadurov (1884-1941)
Lidia Asvadurov (1891-1967)

Calust Asvadurov (1892-1970)

Rozalia Muraciov (1875-1963)
Tamara Dumitrescu Muraciov (1914-1971)
(foto realizate de Lidia Prisac, 15 mai 2016, Bucureşti)

Armenian refugees from Bessarabia over the Prut River (1940/1944)

The purpose of this paper is to synthesize and present based on specialized literature, newspapers of the time and primary sources, such as (un)published documents kept in archival institutions from the Republic of Moldova, the Republic of Armenia and Romania (The National Archive of the Republic of Moldova, the Archive of the Academy of Sciences of Moldova; The National Archive of the Republic of Armenia; The National Archives of Romania (Bucharest branch), the Archive of the Armenian Archdiocese of Romania and the Archive of the National Council for the Study of Security Archives (CNSAS) from Romania), but also based on oral testimonies on the topic of Armenian refugees across the Prut River in the context of "restitution" and (re)annexation of Bessarabia to the USSR. The scientific approach highlights the manifestly decrease of the Armenian element in the area between the Prut and the Dniester Rivers during the Second World War, as well as the interruption of the direct link between the Armenians who populated this territory until 1940/1944 and after.

Keywords: *refugees; Armenians; Second World War; Bessarabia; Romania; USSR; across the Prut River.*

Lidia PRISAC
doctor în istorie, cercet. şt. coordonator
Biblioteca Ştiinţifică (Institut) „Andrei Lupan”
e-mail: *lidiaprisac@yahoo.com*
ID ORCID: 0000-0002-3406-3670